

Vrouwen en vroomheid

Vrouwen en vroomheid

De boetvaardige zusters van het
Sint-Ursulaklooster in Purmerend (1392-1572)

VINCENT NIJENHUIS
KOEN GOUDRIAAN

Johan Arp
Willem van Bentum
John Besseling
Joost C.M. Cox
Jaap Haag
Els Mak
Ton Mooyer
Jan-Willem Oudhof
Loek Zoon

Hilversum
Verloren
2017

Deze publicatie kwam mede tot stand dankzij financiële steun van Van Overbeek makelaars/AVéWé Groep, J.Th. van 't Hek, Finish Profiles Group, Arie Hollenberg Sloop en Milieuwerken bv, Rabobank Waterland en Omstreken.

Afbeeldingen op het omslag: Aurifries (borduursel) met Sint-Ursula (Museum Catharijneconvent). Zegel van het klooster (Regionaal Archief Alkmaar, Oude Hof). Kaart van Purmerend door Jacob van Deventer (Noord-Hollands Archief). Houtsnede met de aankomst van Sint-Ursula te Keulen (Koelhoff, *Cronica*, 1499).

© 2017 Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum, www.verloren.nl

ISBN 978-90-8704-654-5

Omslagontwerp: Frederike Bouten, Utrecht
Typografie: Rombus, Hilversum
Druk: Wilco, Amersfoort

No part of this publication may be reproduced in any form without written permission from the publishers.

GEOFFREY NIJENHUIS

Voorwoord

Voorzitter Stichting Ursula Purmerend

Mijn vader, Vincent Nijenhuis, had een aantal passies. Een van zijn grootste passies was de stad Purmerend. Een mooie en bijzondere stad, met een rijke geschiedenis. Purmerend heeft heden ten dagen veel te bieden. Het is een stad met vele faciliteiten op het gebied van bijvoorbeeld cultuur, sport, recreëren en winkelen. Je kunt er verder heerlijk wonen. Maar kennen de inwoners van deze mooie stad ook de verhalen uit het verleden? De geschiedenis als marktstad is breed bekend. Ook heeft Purmerend vroeger een heus kasteel gehad, namelijk Slot Purmerstein, dat werd gebouwd door Willem Eggert, heer van Purmerend. Maar wie kent het Sint-Ursulaklooster?

Mijn vader vatte het idee op om grondig onderzoek te doen naar de geschiedenis van dit klooster. Tijdens het schrijven van zijn boek *Purmerend, een stad uit het veen* (verschenen in 2010 in het kader van het 600-jarig bestaan van Purmerend) over de ontstaansgeschiedenis van Purmerend, raakte hij geïntrigeerd door de zusters van het Sint-Ursulaklooster. Hij wilde hier dan ook graag een boek over schrijven. Maar dan wel een boek dat voor iedereen leesbaar is, met andere woorden een publieksvriendelijk boek. Zodat de geschiedenis van zijn stad Purmerend nog breder bekend zou worden. Hij kwam er al snel achter dat het maken van een publieksvriendelijk boek over het Sint-Ursulaklooster niet zo eenvoudig was. Dit zou een tijdrovende en vaak ook ingewikkelde klus worden, alleen al vanwege de vele vertalingen van handgeschreven teksten vanuit het Middeleeuws Latijn of middel-Nederlands naar begrijpelijk taal. Hij beet zich hierin vast en hij was van plan om niet meer los te laten.

Mijn vader werd echter ernstig ziek. Eind 2013 werd slokdarmkanker bij hem geconstateerd. Dit zorgde voor flinke vertraging bij het doen van onderzoek en het schrijven van het boek. Vele behandelingen en een zware operatie brachten hem weer redelijk op de been en hij kon zijn werk weer oppakken. Hij kon dit echter niet alleen, hulp was geboden. Zeker toen de ziekte halverwege 2016 terugkeerde was deze hulp onontbeerlijk geworden. Dat realiseerde hij zich ook, hij zou het eindresultaat niet meer gaan meemaken, daarom formeerde hij een groep fantastische mensen om zich heen. Deze mensen zijn aan de slag gegaan en dit heeft uiteindelijk geleid tot een prachtig resultaat. Mijn vader nam het eerste hoofdstuk voor zijn rekening. Veel dank aan iedereen die het boek inhoudelijk heeft mogelijk gemaakt. Ook grote dank aan de sponsors van dit boek, want zonder sponsors ook geen boek.

Mijn vader overleed uiteindelijk in maart 2017. Op dat moment was hij nog voorzitter van de Stichting Wij-allemaal, het inloophuis voor (ex)-kankerpatiënten in Purmerend. Voor hem is het Inloophuis ontzettend belangrijk geweest in de laatste fase van zijn leven, de mensen daar zijn goed voor hem geweest. Hij wilde dan ook maar al te graag wat terug doen voor de Stichting Wij-allemaal en daarom gaat de volledige opbrengst van dit prachtige boek naar deze Stichting.

Mijn vader heeft het eindresultaat nooit gezien, maar hij wist dat het goed zou komen met 'zijn' zusters van het Sint-Ursulaklooster. Purmerend is weer een mooi en interessant boek rijker over de geschiedenis van de stad. Heel veel leesplezier!

Inhoudsopgave

Voorwoord	5
Inleiding (<i>Koen Goudriaan</i>)	10
Totstandkoming van het boek 11 Opzet 13	
1 Groei en bloei van het Sint-Ursulaklooster (1392-1520) (<i>Vincent Nijenhuis</i>)	15
Een huis voor arme geestelijke personen 15 Purmerend tot 1410 17 De grote onzichtbare: Willem Eggert 20 Op weg naar zelfstan- digheid 23 Sint-Ursula en de Elfduizend Maagden 25 De kapel 28 Een eeuw van bloei 30 Een keerpunt 33	
2 In de geest van de Moderne Devotie (<i>Koen Goudriaan</i>)	34
‘Tweede religieuze vrouwenbeweging’ 36 ‘Geherbergde vrouwen’ 39 De Derde Orde van Franciscus 44 Verkloosterings 46	
3 Een netwerk van devoten (<i>Koen Goudriaan</i>)	49
4 Maagden, weduwen en ander volk (<i>Koen Goudriaan</i>)	56
Namen en aantal 56 Kadertekst: De professieformule 57 Testa- menten 58 Ingebrachte bezittingen 61 Loopbaan en rang 64 Bij- zondere bewoners 68 De conventsleiding: mater en procuratrix 69 Biechtvader en kapelaan 71	
5 Gebed zonder ophouden (<i>Koen Goudriaan</i>)	73
Een verloren en een teruggevonden getijdenboek 73 Liturgie 78 Vasten 81 Training en discipline 83 Scholing en lectuur 85 De dood en het hiernamaals 89 Kadertekst: De aflaat 92 Begraven in het klooster 95	

- 6 Het slijk der aarde** 98
(Jaap Haag)
 Het grondbezit van het Sint-Ursulaklooster 98 | Harde pecunia 98 | Goederenlijsten van ná de opheffing 99 | Verpacht of in eigen ‘gebruycck’? 100 | Moentjes, Caproenjen en vennen 101 | De gegevens op een rij 104 | De pachtinkomsten 104 | Ligging en oppervlak 106 | Het eerste huis plus een pand in Leiden 108 | Nog een ‘huus’, een ‘acker’ en ‘rietlant’ 108 | Kadertekst: Het ‘onser vrouwen riedlant’ 109 | De vrouwen en hun klooster 110 | Ontbrekend kasboek 110 | Een bescheiden startkapitaal 111 | Aangroei van het Purmerendse grondbezit 112 | Aangroei buiten Purmerend 113 | De pachters en hun land 114 | Oppervlak en pachtopbrengsten 115 | Het ene land is het andere niet 116 | Voldoende slijk der aarde? 120
- 7 In de banne van Purmerend** 122
(Joost Cox)
 De Kerk: een macht tegenover de Staat 123 | Purmerend in bestuurlijk opzicht 125 | De vijftiende eeuw: ontembare groei van kloosterbezit 127 | Zestiende eeuw: oplopende frictie 132
- 8 De neergang van het Sint-Ursulaklooster, ca. 1520-1580** 137
(John Besseling en Koen Goudriaan)
 Het klooster in de zestiende eeuw 137 | Het ontstaan van een religieus pluriforme samenleving 138 | De Opstand in Purmerend: wisseling van macht en godsdienst 140 | De ondergang van het klooster 144
- 9 De Purmerendse katholieken en de kloostererfenis na 1572** 148
(John Besseling)
 De smalle basis van het nieuwe bewind 148 | De katholieke heropleving in Purmerend 150 | Een bloeiende parochie 155 | Vondst van het kloosterarchief 156
- 10 Schop, kaart en pen: reconstructie van het kloosterterrein** 158
(Jan-Willem Oudhof en Johan Arp)
 Vooronderzoek en archeologische verwachting: blinde vlek voor het Sint-Ursulaklooster 158 | Kadertekst: Jacob van Deventer 160 | Landschapsreconstructie 161 | Sporen en structuren 164 | De op-hoging 165 | De funderingen 166 | Skeletmateriaal 170 | Aardewerk 170 | Metaalvondsten 170 | Interpretatie 172 | Realisatie reconstructietekening (artist impression) 172

Bijlagen

1	Het klooster Wateringen	177
2	De zusters en de conventsleiding	178
3	Meester Gerrit Simonsz van Jisp en het kloosterarchief	181
4	Handschrift Londen, British Library, Add. 11432	182
5	Bronneneditie. Verantwoording van de transcripties en vertalingen	185

Verklarende Woordenlijst

207

Noten

211

Afkortingen

230

Bronnen en Literatuur

231

Lijst van afbeeldingen en tabellen

243

Over de auteurs

245

Register

247

Inleiding

KOEN GOUDRIAAN

In het voorjaar van 2009 werd de Koemarkt in Purmerend opnieuw ingericht. Bij die gelegenheid vond onder grote publieke belangstelling archeologisch bodemonderzoek plaats, dat fundamenteën en muurresten van het middeleeuwse Sint-Ursulaklooster aan het licht bracht. Anderhalf jaar later, in september 2010, werden op de hoek van de Koestraat en de Weeshuissteeg bij grondwerkzaamheden met het oog op het vernieuwen van een leiding menselijke resten ontdekt. Ook deze vondst kon met het klooster in verband worden gebracht.

Het bestaan van het Sint-Ursulaklooster was al wel bekend. In 1878 had monseigneur J.J. Graaf een bundel archiefstukken uit het klooster teruggevonden, een ontdekking die hij in 1900 publiceerde.¹ Deze stukken bevinden zich inmiddels op het Waterlands Archief. Toch kwamen de bodemvondsten enigszins als een verrassing. Er is namelijk veel verwarring geweest over de precieze plek van het klooster, ingegeven door het feit dat er onjuiste berichten in omloop waren dat Purmerend nog een tweede klooster zou hebben geteld. Dit boek vertelt het verhaal over het Sint-Ursulaklooster en brengt opheldering in kwesties die daar nog aan verbonden waren. Bij de voorbereiding kwam veel nieuw materiaal te voorschijn. Kort voor de afronding werd nog een getijdenboek opgespoord dat vermoedelijk uit het klooster stamt en dat zich nu in Londen bevindt.

Het Sint-Ursulaklooster was een van de vier instellingen in het middeleeuwse Purmerend die ertoe deden, naast het stadsbestuur, de parochie en het kasteel. Van die vier was het zelfs de oudste. Kasteel Purmerstein, zetel van de heerlijkheid, werd gebouwd tussen 1410 en 1413. Purmerend ontwikkelde zich tot stad in de periode 1421-1484. De kerk van de zelfstandige parochie Sint-Nicolaas en Sint-Catharina dateert van 1417. Het klooster ontstond al in de jaren 1392 tot 1395, toen Purmerend nog slechts een – bloeiend – dorp was met niet meer dan een kapel als kerkelijk centrum. De aanwezigheid van het klooster is juist een sterke aanwijzing voor de snelle ontwikkeling die Purmerend toen doormaakte.

Uiteraard was het Sint-Ursulaklooster een katholieke instelling. Bij het bewaren van de herinnering aan het klooster heeft het rooms-katholieke volksdeel een beslissende rol gespeeld. Maar vanwege de bijzondere plek die het in de samenleving innam, is het toch eerst en vooral erfgoed van de stad als geheel. Als convent van de orde van boetvaardigheid oftewel de Derde Orde van Sint-Franciscus

is het bovendien exemplarisch voor de Moderne Devotie, waardoor het betekenis heeft voor de religiegeschiedenis van ons land als geheel.²

Totstandkoming van het boek

Op 15 september 2011 is op de Koemarkt een monument voor het Sint-Ursulaklooster geplaatst, bestaande uit vijf gedenkstenen (afb. 1). Het initiatief daartoe kwam van Vincent Nijenhuis, oud-wethouder en stadshistoricus van Purmerend. Hij zette ook het proces in beweging dat leidde tot de totstandkoming van dit boek. De voltooiing ervan heeft hij zelf niet meer kunnen meemaken.

Het is in recente jaren niet voor het eerst dat wordt gepubliceerd over het Sint-Ursulaklooster. Naar aanleiding van de vondst op de Koemarkt in 2009 schreef Jan Dekkers een korte notitie in *Historisch Purmerend*.³ Vincent Nijenhuis zelf nam een uitvoeriger schets van de geschiedenis van het klooster op in het boek dat hij schreef bij de herdenking van 600 jaar Purmerend: *Purmerend, een stad uit het veen* (2010).⁴ Daarvoor kon hij door bemiddeling van Sabrina Corbellini gebruik maken van nog ongepubliceerd materiaal bestemd voor het digitale *Monasticon Trajectense*, dat een artikel over elk van de Derde-Orde-conventen in het middeleeuwse bisdom Utrecht moet gaan bevatten.⁵

AFB. 1

Plaquette van het Sint-Ursulaklooster op de Koemarkt, onthuld op 15 september 2011. Foto: Kees de Gooijer.

AFB. 2

Vincent Nijenhuis en Loek Zoon bestuderen het Sint-Ursula archief in de studiezaal van het Waterlands Archief. NHD, september 2016. Foto: Ella Tilgenkamp.

Omstreeks dezelfde tijd vatte Vincent het plan op om een vollediger behandeling in boekvorm te schrijven, bestemd voor een ruim publiek maar met een bronneditie als bijlage. Ter voorbereiding zette hij mensen aan het werk om alle stukken uit het kloosterarchief te transcriberen en te vertalen (afb. 2). Ton Mooyer van het Waterlands Archief fotografeerde de stukken. Aan de transcriptie van de Middelnederlandse teksten werd gewerkt door Els Mak en Loek Zoon, eveneens van het Waterlands Archief; de hertaling werd verricht door Joost Cox. Het omvangrijke Latijnstalige deel van het archief werd onderhanden genomen door de classicus-mediëvist Willem van Bentum.⁶ In de voorzomer van 2016 werd ondergetekende bij het project betrokken om een inleidend hoofdstuk over de Moderne Devotie te schrijven.

In deze periode werd bij Vincent gecontateerd dat hij ongeneeslijk ziek was. Het was duidelijk dat hij het boek niet meer zou kunnen afmaken. Maar het project opgeven na al het voorwerk dat al was gedaan, was geen optie. Zo ontstond het plan om het boek in handen te geven aan een team van auteurs bij wie affiniteit met bepaalde thematische onderdelen van het kloosterverhaal kon worden verondersteld.

Vincent zelf stelde het team samen. Behalve de al genoemden werden nog Jaap Haag, Jan-Willem Oudhof en Johan Arp geworven. Iets later kwam nog John Beseling erbij. Ondergetekende zou een wat groter aandeel nemen dan oorspronkelijk voorzien en tevens de hoofdredactie voeren. Loek Zoon nam de tekstredactie op zich, Els Mak de beeldredactie. Er lag een complete set goede transcripties en

vertalingen, die met enkele aanpassingen aan een gezamenlijke wetenschappelijke standaard zou kunnen worden gepubliceerd. Maar het bleek al snel dat een volledige bronneditie de omvang van het boek te boven zou gaan. Gelukkig verklaarde het Waterlands Archief zich bereid om de bronnen integraal op de eigen website te plaatsen. In het boek zou alleen een selectie worden opgenomen. Voor de zakelijke kant richtte Vincent de Stichting Ursulaklooster op.

Vincent heeft de gewijzigde plannen zelf kunnen aankondigen tijdens een drukbezochte avond bij het Waterlands Archief in het kader van de Maand van de Geschiedenis (oktober 2016). Ook heeft hij de eerste werkbijeenkomsten van het team nog voorgezeten. Maar op de bijeenkomst van 1 februari 2017 moest hij verstek laten gaan. Ruim een maand later, op 8 maart, overleed hij.

Opzet

In het eerste hoofdstuk wordt de grote lijn uitgezet van het verhaal over de groei en bloei van het Sint-Ursulaklooster tegen de achtergrond van de geschiedenis van Purmerend. De ontwikkeling ervan wordt gevolgd tot plusminus 1520, toen een keerpunt werd bereikt. Een eerste versie van dit hoofdstuk is geschreven door Vincent Nijenhuis. In de voorliggende vorm heeft het aanpassingen ondergaan die nodig waren omdat alle volgende hoofdstukken erop moesten aansluiten.

De hoofdstukken 2 en 3 plaatsen de ontwikkeling van het Purmerendse klooster in het perspectief van de algemene religieuze ontwikkeling van de Late Middeleeuwen. De bloei van dit vrouwenklooster en de bijzondere spiritualiteit ervan kunnen niet los worden gezien van de beweging van godsdienstige revival die als Moderne Devotie bekendstaat. Die wordt gewoonlijk vooral met het IJsseldal in verband gebracht, maar het middeleeuwse Holland had er een minstens even groot aandeel in. Juist het archief van het Purmerendse klooster levert de bronnen om de werkzaamheid aan te tonen van een mannennetwerk dat instond voor de verbreiding van de Moderne Devotie in Noord-Holland.

De daarop volgende hoofdstukken belichten elk een bijzonder thema uit de geschiedenis van het Sint-Ursulaklooster. De vraag welke personen het klooster bevolkten en van welke stand ze waren, komt in hoofdstuk 4 aan de orde. In hoofdstuk 5 wordt een poging ondernomen om te reconstrueren hoe de zusters hun tijd doorbrachten. Ze waren beschouwend, wat inhoudt dat ze zich niet wijdden aan verpleging of onderwijs maar aan het gebed. Er is hier dan ook veel aandacht voor twee getijdenboeken: een verloren gegaan exemplaar dat alleen uit enkele beschrijvingen bekend is, en het in Londen op aanwijzingen van John Besseling teruggevonden fraai gedecoreerde handschrift.

Hoofdstuk 6, van de hand van Jaap Haag, bevat een studie van de middelen van bestaan van het klooster. De landerijen van de zusters lagen voor een deel vlak naast het klooster, waaraan dan ook een grote boerderij verbonden was. Er wordt ook ingegaan op de vraag hoe rijk het klooster was. In hoofdstuk 7, waarvoor

Joost Cox tekent, gaat het over de enigszins dubbelzinnige plek die de kloosterzusters innamen tussen kerk en staat: een lastige positie die voor de nodige wrijving heeft gezorgd.

Aan het bestaan van het klooster kwam een definitief eind in 1572, maar in de halve eeuw die daaraan voorafging, was het al in het gedrang geraakt. Uitbloei en ondergang vormen het onderwerp van hoofdstuk 8, dat grotendeels van de hand van John Besseling is. Hij schreef ook hoofdstuk 9 over de manier waarop de katholieken van Purmerend voor de bewaring van een belangrijk deel van het kloosterarchief hebben gezorgd. In hoofdstuk 10 maakt Jan-Willem Oudhof de balans op van het archeologisch onderzoek op de Koemarkt. De daar gedane vondsten liggen, samen met het voorhanden kaartmateriaal en met aanwijzingen in de archiefstukken, ten grondslag aan de reconstructie van het kloosterterrein in de vorm van een becommentarieerde tekening door Johan Arp.

Verspreid over het boek zijn enkele kaderteksten over bijzondere thema's ingevoegd. Tenzij anders vermeld, zijn ze van de auteur van het desbetreffende hoofdstuk. Naar de – doorlopend genummerde – afbeeldingen wordt steeds op een passende plek verwezen.

Het boek telt een aantal bijlagen: een verklaring voor het in omloop komen van het gerucht over het niet-bestaande Purmerendse klooster Wateringen; een lijst van alle ingezetenen van het klooster van wie de naam bekend is geworden; een overzicht van de sporen die de laatste biechtvader, meester Gerrit Simonsz van Jisp, in het kloosterarchief heeft achtergelaten; en een beschrijving van het Londense handschrift. Als vijfde bijlage is een kleine selectie van Latijnse en Middelnederlandse bronnen (tekst en vertaling) opgenomen, voorafgegaan door een editie-technische inleiding van de hand van Willem van Bentum en Loek Zoon. De integrale editie van het kloosterarchief is te vinden op de website van het Waterlands Archief: http://waterlandsarchief.nl/archieven-en-documentatie?mivast=131&miadt=131&mizig=0&miview=ldt&milang=nl&micols=1&mires=0&mizk_alle=Ursulaklooster. Het boek wordt gecompleteerd met een verklarende woordenlijst. Hiernaar wordt per hoofdstuk telkens bij het eerste voorkomen van een woord met **GROENE KLEINKAPITALEN** verwezen.

De noten staan bij elkaar achterin het boek, gevolgd door een bronnenopgave met bibliografie, lijsten van illustraties en tabellen, beknopte cv's van de auteurs en een register op persoons- en plaatsnamen.